

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΛΤΑΠΑΝΙΔΟΥ-ΠΥΡΟΒΕΤΣΗ
ΦΛΩΡΑ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

Ο ΜΕΝΔΡΕΣΣΕΣ ΤΗΣ ΒΕΡΟΙΑΣ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ*

Ανάμεσα στα πιο σημαντικά οθωμανικά μνημεία που σώζονται σήμερα στην πόλη της Βέροιας, είναι το τζαμί της πλατείας Ωρολογίου, γνωστό ως Μενδρεσές¹ (Εικ. 1). Το κτίριο αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου συγκροτήματος, το οποίο σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου λειτουργούσε ως ιεροδιδασκαλείο και πλαισιωνόταν από διάφορους επιμέρους χώρους.

Ο Εβλιγιά Τσελεμπί περνώντας από τη Βέροια το 1668, δίνει μια πολύ γλαφυρή περιγραφή της περιοχής του ιεροδιδασκαλείου και του τζαμιού του, εκθειάζοντας τη μοναδικότητα του τοπίου, το οποίο περιγράφει ως χώρο γεμάτο με κυπαρίσσια και άλλα πανύψηλα δένδρα, και τον χαρακτηρίζει ως υποδειγματικό τόπο προσευχής όπου συγκεντρώνονταν «όλοι οι ουλεμάδες της πόλης, οι ευσεβείς, οι ποιητές, οι συγγραφείς, οι γέροντες και οι σπουδαστές των επιστημών, προκειμένου να συζητήσουν γύρω από την επιστήμη του ιερού δικαίου...»².

Από όλο το συγκρότημα του ιεροδιδασκαλείου, σώζεται σήμερα μόνο το τζαμί, το οποίο διασώζει πολύ σημαντικά στοιχεία της ιστορίας του συγκροτήματος. Πρόκειται για ένα τυπικό οθωμανικό τέμενος που αποτελείται από τον κυρίως

ναό με το μιναρέ στα ανατολικά, και από έναν νεότερο προθάλαμο στα βόρεια (Εικ. 2).

Αναλυτικότερα, ο κυρίως ναός αποτελείται από έναν τετράγωνο χώρο εσωτερικών διαστάσεων 12,50 μ. × 12,50 μ., στους περιμετρικούς τοίχους πάχους 1,50 μ. του οποίου εδράζεται η δωδεκάγωνη βάση ενός κεντρικού τρούλλου διαμέτρου 12 μ. και ύψους από το δάπεδο 14,80 μ. Στις τέσσερις κύριες πλευρές του τυμπάνου ανοίγονται μικρά μονόλοβα παράθυρα. Στους τέσσερις τοίχους του ναού υπάρχουν από δύο ζώνες διπλών ανοιγμάτων, εκ των οποίων τα πάνω είναι μονόλοβα τοξωτά παράθυρα, ενώ τα κάτω είναι μεγαλύτερα και οξυκόρυφα. Στην ανατολική και τη δυτική πλευρά, το ένα από τα δύο ανοίγματα της κάτω ζώνης αντιστοιχούν σήμερα σε θύρες, που ανοίχτηκαν σε μεταγενέστερη εποχή.

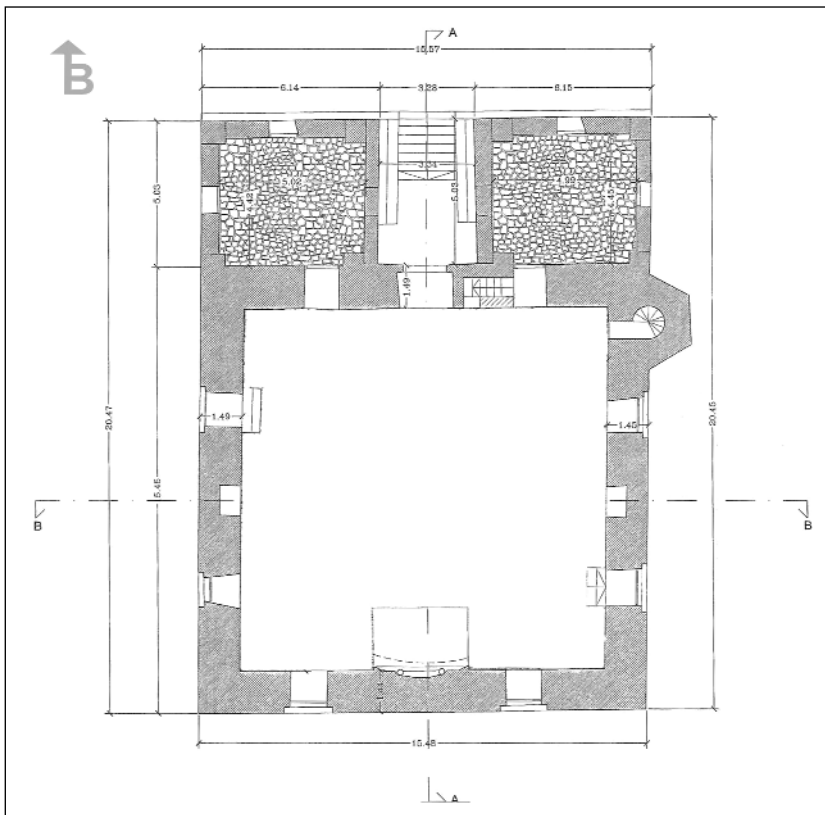
Στη βόρεια πλευρά του τεμένους διαμορφώνεται ισοπλατύς με το ναό προθάλαμος, διαστάσεων 15,50 × 5,00 μ., ο οποίος εξασφάλιζε την κύρια πρόσβαση στο εσωτερικό του ναού (Εικ. 3α, 3β). Μέχρι πρόσφατα, ο προθάλαμος αποτελούνταν από έναν κεντρικό χώρο, όπου θρισκόταν η κλιμακωτή είσοδος που οδηγούσε στην κε-

* Το θέμα αποτέλεσε αντικείμενο προφορικής ανακοίνωσης στην 22^η Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη, που πραγματοποιήθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης, το Μάρτιο του 2008.

Εικ. 1. Αποψη του τεμένους πριν την έναρξη των εργασιών.

Fig. 1. View of the mosque before the beginning of the restoration works.

Εικ. 2. Κάτοψη του τεμένους (σχέδιο Δ. Κουκούδης).

Fig. 2. Plan of the mosque (plan by D. Koukoudis).

Εικ. 3 α. Άποψη του τεμένους από ΒΑ. **β.** Άποψη του τεμένους από ΒΔ.

Fig. 3 a. View of the mosque from N.E. **b.** View of the mosque from N.W.

ντρική θύρα του κυρίως ναού, και από δύο συμμετρικούς χώρους σχεδόν ισομεγέθεις, εκατέρωθεν της εισόδου. Οι δύο αυτοί χώροι διέθεταν ανεξάρτητες εισόδους από τον διάδρομο του προθάλαμου, οι οποίες σε νεότερη εποχή σφραγίστηκαν, με αποτέλεσμα η πρόσβαση σ' αυτούς να γίνεται από τα παράθυρα του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού. Η στάθμη των δαπέδων αυτών των χώρων ήταν κατά 60 εκ. σε ψηλότερο επίπεδο από αυτήν του κυρίως ναού.

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του μνημείου μαρτυρούν ότι ο προθάλαμος ήταν αρχικά ένας ανοιχτός ημισυαίθριος χώρος, ο οποίος, όπως φαίνεται σε φωτογραφία των αρχών του 20ου αιώνα, σε κάποια φάση έκλεινε εξωτερικά με τζαμαρία (Εικ. 4). Σε άγνωστη εποχή στη διάρκεια του περασμένου αιώνα, η τζαμαρία καθαιρέθηκε και τα ανοίγματα μεταξύ των πεσσών κλείστηκαν με λιθοδομή, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν οι δύο κλειστοί χώροι εκατέρωθεν της εισόδου.

Από το λειτουργικό εξοπλισμό του μνημείου σώζεται το άνοιγμα στο βόρειο τοίχο και η κλίμακα ανόδου σ' αυτό, που λειτουργούσαν ως μιμπάρ (Εικ. 5), το μιχράμπ στο νότιο τοίχο (Εικ. 6), και ο μιναρές, ύψους σχεδόν 30 μ., προσκολλημένος στη Β.Α. γωνία του τεμένους (Εικ. 7). Είναι ολόπλινθος, καλυμμένος με επίχρισμα, στηρίζεται σε πολύπλευρη βάση, η οποία αποτελείται από πόρινους κυβόλιθους και μαρμαρίνες πλάκες σε β' χρήση, απολήγει σε πτυχωτή διάταξη. Στο ψηλότερο τμήμα του μιναρέ σώζεται τμήμα της αρχικής βάσης του εξώστη όπου ανέβαινε ο ιμάμης προκειμένου να προσκαλέσει

τους πιστούς για την καθιερωμένη προσευχή (Εικ. 8). Η πρόσβαση στο εσωτερικό του μιναρέ πραγματοποιείται από το εσωτερικό του τεμέ-

Εικ. 4. Άποψη του τεμένους στις αρχές του 20ου αιώνα (πηγή: Ιδιωτικό Αρχείο).

Fig. 4. View of the mosque in the begging of the 20th cent. (source: Private Archive).

Εικ. 5. Βόρειος τοίχος. Το μινμπάρ του τεμένους.

Fig. 5. North wall. The minbar.

Εικ. 6. Νότιος τοίχος. Το μιχράμπ του τεμένους.

Fig. 6. South wall. The mihrab.

νους, μέσω ενός στενού ανοίγματος στον ανατολικό τοίχο.

Το μνημείο είναι εξολοκλήρου κατασκευασμένο με επεξεργασμένους πωρόλιθους τοποθετημένους κατά το ισόδομο σύστημα (Εικ. 9). Περιορισμένη χρήση πλίνθων παρατηρείται μόνο στα οξυκόρυφα τόξα των παραθύρων της άνω ζώνης καθώς και του τρούλου, όπου κατακόρυφες σειρές πλινθίων εναλλάσσονται με πωρόλιθους.

Τα κατασκευαστικά στοιχεία του τζαμιού, όπως έχουν επιβεβαιωθεί από τις έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στο μνημείο με αφορμή τις πρόσφατες εργασίες, μαρτυρούν ότι πρόκειται για ένα ενιαίο κατασκευαστικά κτίσμα, το οποίο —με βάση τα στοιχεία της τοιχοποιίας³, τη μορ-

Εικ. 7. Ο μιναρές πριν την έναρξη των εργασιών.

Fig. 7. The minaret before the beginning of the works.

φολογία των τόξων των παραθύρων της άνω ζώνης, στα οποία εναλλάσσονται πλίνθοι με πωρόλιθους⁴ και τη διάταξη του μινμπάρ, το οποίο στη μορφή του εσωτερικού εξώστη απαντά σε πρώιμα μνημεία της Οθωμανικής περιόδου—, μπορεί να αποδοθεί γύρω στο 16^ο αιώνα, και να ταυτιστεί με βεβαιότητα με το χώρο προσευχής που είδε στα τέλη του 17^{ου} αι. ο Τσελεμπί.

Εικ. 8. Ο μιναρές. Λεπτομέρεια του εξώστη.
Fig. 8. The minaret. Detail of the balcony.

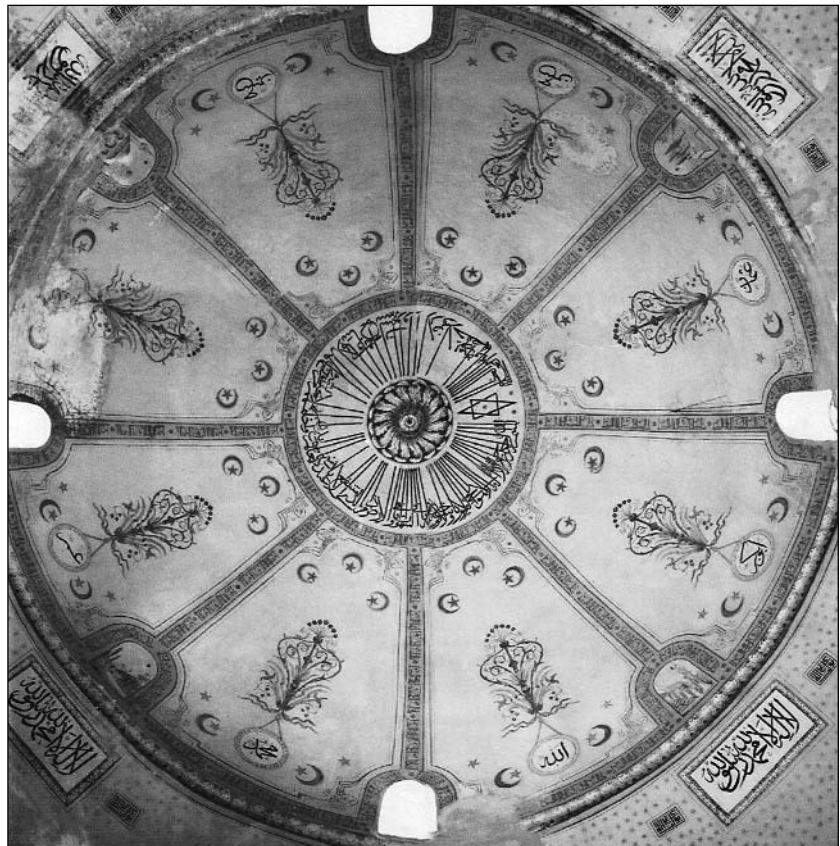

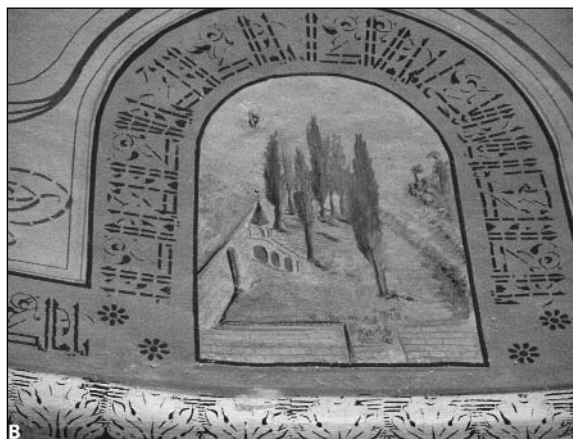
Εικ. 9. Λεπτομέρεια της τοιχοποιίας του τεμένους.
Fig. 9. Detail of the masonry.

Στο α΄ μισό του 19^{ου} αιώνα, ωστόσο, φαίνεται ότι το μνημείο υπέστη μια μεγάλη φάση επεμβάσεων, κυρίως σε ό, τι αφορά τη διακόσμηση του μιχράμπ και του θόλου του κεντρικού χώρου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο διάκοσμος του τρούλου (Εικ. 10), ο οποίος αναπτύσσεται σε διάχωρα, οριζόμενα με ταινίες, που ξεκινούν από

ένα κεντρικό ενεπίγραφο ομφάλιο και διαιρούν ακτινωτά την επιφάνεια σε οκτώ τμήματα. Οι ταινίες απολήγουν σε τοξωτά πλαίσια που αντιστοιχούν εναλλάξ σε παράθυρα ή σε ζωγραφικούς πίνακες, όπου αναπτύσσονται διάφορα θέματα, κυρίως απεικονίσεις τοπίων και κτιρίων. Τα διάχωρα επαναλαμβάνουν φυτικό μοτίβο, η

Εικ. 10. Ο τρούλος του τεμένους. Αποψη από το εσωτερικό.
Fig. 10. The dome of the mosque. View from the interior.

Εικ. 11 α. Ο πρώτος από ανατολικά ζωγραφικός πίνακας του θόλου. **β.** Ο τέταρτος ζωγραφικός πίνακας του θόλου.

Fig. 11 a. The first from the east, painting of the dome. **b.** The fourth painting of the dome.

βάση του οποίου στηρίζεται σε μέταλλο με μονόγραμμα Οθωμανών αξιωματούχων. Η κορυφή και η βάση κάθε μοτίβου περιλαμβάνει συνθέσεις με ημισελήνους και άστρα. Τα σφαιρικά τρίγωνα κάτω από τη στεφάνη του τρούλου φέρουν ορθογώνιους πίνακες με επιγραφές, ενώ όλος ο υπόλοιπος κάμπος των σφαιρικών τριγώνων κοσμεύεται με άστρα.

Από το σύνολο του ζωγραφικού διακόσμου, το πιο ενδιαφέρον τμήμα του είναι οι 4 πίνακες στη βάση του τρούλλου. Με βάση έρευνα που πραγματοποιήσαμε σε φωτογραφικό υλικό των αρχών του 20^{ου} αιώνα από την παλιά Βέροια, κατέστη δυνατό να ταυτίσουμε τις τρεις παραστάσεις, με συγκεκριμένα μνημεία της πόλης.

Στον πρώτο από ανατολικά πίνακα (Εικ. 11α) απεικονίστηκε το ίδιο το τζαμί, όπως ήταν στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Δηλ. ένα τετράγωνο τέμενος, με μιναρέ στη ΒΑ γωνία, και προθάλαμο κατά μήκος όλης της βόρειας πλευράς. Το μόνο στοιχείο του τεμένους που δεν ταυτίζεται με τη σημερινή κατάσταση είναι η σειρά των τριών τυφλών τρουλίσκων στη στέγη του προθαλάμου, κάτι όμως που εξηγείται καθώς από τις αναστηλωτικές εργασίες, ήρθαν στο φως στοιχεία που επιβεβαιώνουν την αρχική διάταξη της οροφής με τρουλίσκους.

Στον δεύτερο πίνακα, απεικονίζεται λόφος με τζαμί, σε περιοχή με κυπαρίσσια, δίπλα σε νεκροταφεία. Από τις παλαιές φωτογραφίες όπου έχει αποτυπωθεί η περιοχή του μενδρεσέ, στις αρχές του περασμένου αιώνα, μπορούμε να ταυτίσουμε το τζαμί με το λατρευτικό χώρο του ιε-

ροδιδασκαλείου, γύρω από τον οποίο αναπτύσσονταν εκτεταμένα Οθωμανικά νεκροταφεία, και υπήρχαν, όπως περιγράφει και ο Τσελεμπί, πολλά κυπαρίσσια.

Προβληματική παραμένει η ταύτιση του τρίτου πίνακα με συγκεκριμένο κτιριακό συγκρότημα της πόλης, κυρίως λόγω της απεικόνισης των δύο μιναρέδων με τρεις καθ' ύψος, εξώστες. Το στοιχείο αυτό, είναι ιδιαίτερα σπάνιο, καθώς απαντά στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας⁵, όπως η ίδια η Κωνσταντινούπολη, ή η Αδριανούπολη και δεν υπάρχει, εξ' όσων γνωρίζουμε, σε καμία ελληνική πόλη. Καθώς δεν έχει σωθεί κανένα ίχνος τέτοιου μιναρέ στη Βέροια, αναμένουμε τη μελέτη των Οθωμανικών πηγών για την παροχή οποιασδήποτε πληροφορίας γύρω από το θέμα. Πάντως, η ταύτιση των τριών άλλων θεμάτων με τοπία της Βέροιας, καθιστά πιθανό το συσχετισμό και αυτής της παράστασης, με κάποιο – πολύ σημαντικό κτίσμα της πόλης.

Το πιο ενδιαφέρον ωστόσο, στοιχείο του διακόσμου είναι ο 4^{ος} πίνακας (Εικ. 11β), ο οποίος απεικονίζει κλειστό περίβολο με κυπαρίσσια, εντός του οποίου διαμορφώνεται υπαίθριο τζαμί, με μιμπάρ που φέρει στο κάτω τμήμα του τοξωτά ανοίγματα και καλύπτεται με ξύλινο κιβώριο, ενώ ακριβώς δίπλα σ' αυτό υπάρχει η κόγχη ενός μιχράμπ. Το υπαίθριο αυτό τζαμί μπορεί με απόλυτη βεβαιότητα να ταυτιστεί με το παρακείμενο μνημείο που είναι σήμερα γνωστό ως το Βήμα του Αποστόλου Παύλου⁶.

Η ταύτιση των δύο μνημείων κατέστη δυνατή, και αποδεικνύεται εύκολα μέσα από τις πα-

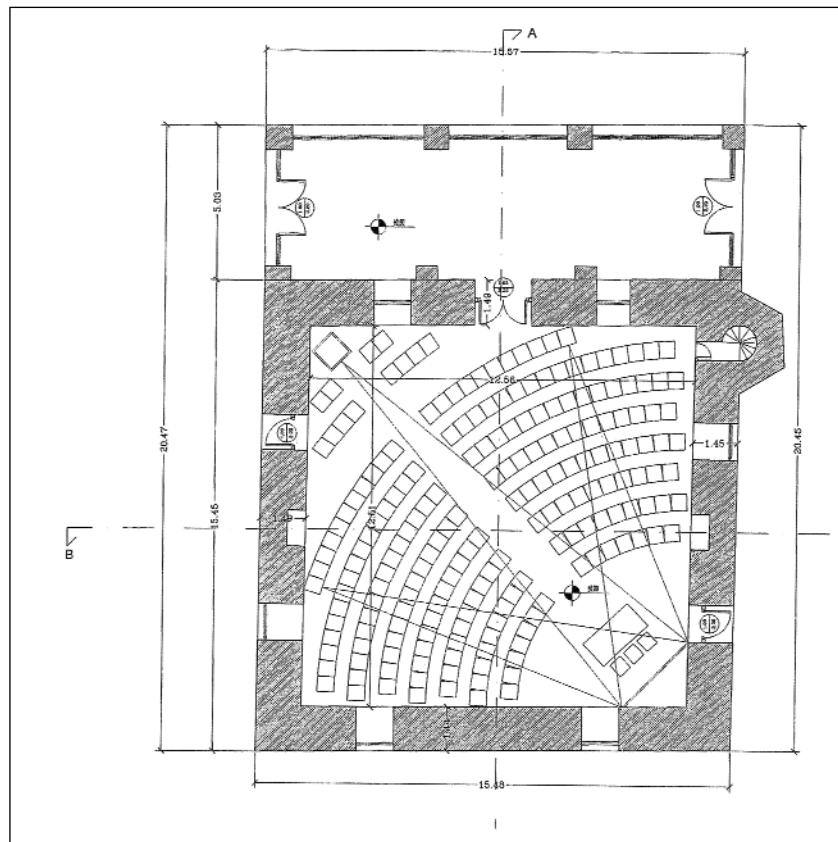
Εικ. 12. Το «Βήμα του Αποστόλου Παύλου» στις αρχές του 20ου αιώνα (φωτογραφία Αρ. Ζάχου).

Fig. 12. The “Bema of Saint Paul”, in the beginning of the 20th cent. (photo by Ar. Zachos).

λιές φωτογραφίες, οι οποίες αποτυπώνουν τη μορφή που είχε ο χώρος πριν διαμορφωθεί σε χριστιανικό μνημείο. Σε φωτογραφία του Αριστοτέλη Ζάχου⁷ (Εικ. 12), φαίνεται σε επαφή με τον περίβολο, ο βαθμιδωτός άμβωνας με τα τοξωτά ανοίγματα κάτω από αυτόν και το ξύλινο κιβώ-

ριο, καθώς και η κόγχη του μιχράμπ δίπλα στον άμβωνα. Μέχρι σήμερα, δεν ήταν γνωστή η ύπαρξη στον ελλαδικό χώρο αυτού του τύπου υπαίθριου τζαμιού, ο οποίος είναι αγαπητός στις μουσουλμανικές χώρες. Η απεικόνισή του στο τέμενος της Βέροιας έγινε αφορμή για την έρευνα του σημερινού Βήματος του Αποστόλου Παύλου, το οποίο όπως φαίνεται, στη διάρκεια της Οθωμανικής περιόδου λειτουργούσε ως υπαίθριο τζαμί.

Σήμερα το τζαμί αποτελεί ιδιοκτησία της Ι. Μητρόπολης Ναούσης, Βεροίας και Καμπανίας⁸, η οποία στο πλαίσιο ενός προγράμματος για την καλύτερη οργάνωση και απόδοση σε χρήση των κτισμάτων που ανήκουν στην δικαιοδοσία της, προχώρησε στη σύνταξη μελέτης για την ανάδειξη του τεμένους. Η αδυναμία να επαναλειτουργήσει το μνημείο για τους λατρευτικούς σκοπούς για τους οποίους κατασκευάστηκε, σχεδόν επέβαλε την αλλαγή χρήσης του και τη μετατροπή του σε χώρο ειδικών δραστηριοτήτων, όπως οι εκδηλώσεις συνεδριακού χαρακτήρα. Στο πλαίσιο αυτό, με πρωταρχικό σκοπό την ανάδειξη του χώρου που βρισκόταν υπό εγκα-

Εικ. 13. Σχέδιο της πρότασης αποκατάστασης (σχέδιο Δ. Κουκούδης).

Fig. 13. Plan of the proposal (plan by D. Koukoudis).

τάλειψη αλλά και την ένταξή του στον ευρύτερο ιστό της πόλης, εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα κ. Δ. Κουκούδη μελέτη με τίτλο: «Αποκατάσταση – Ανάπλαση τεμένους Μενδρεσέ και μετατροπή χρήσης σε AUDITORIUM» (Εικ. 13).

Κατόπιν των σχετικών εγκρίσεων από τα αρμόδια όργανα του ΥΠΠΟ⁹, το έργο υλοποίησης εντάχθηκε στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κεντρικής Μακεδονίας 2000-2006 και εκτελέστηκε, κατόπιν Δημοπράτησης, από την ανάδοχο εργοληπτική επιχείρηση «Πυθαγόρας» με την εποπτεία της 11^{ης} ΕΒΑ¹⁰. Η συνολική δαπάνη του έργου ανήλθε στο ποσό των 986.000 χιλιάδων ευρώ περίπου και ολοκληρώθηκε στα τέλη του 2007.

Όταν τον Ιούλιο του 2006 ξεκίνησαν οι εργασίες αποκατάστασης του τεμένους, το μνημείο δεν παρουσίαζε βλάβες, ρηγματώσεις ή καθιζήσεις. Οι κυριότερες φθορές οφείλονταν στην πλημμελή συντήρηση και τις πρόχειρες επισκευές, στη φυσική φθορά και γήρανση των υλικών καθώς και στην προσβολή από φυσικούς παράγοντες. Εντοπιζόνταν δε κυρίως, στα κακότεχνα εξωτερικά αρμολογήματα και επιχρίσματα των νεότερων φάσεων, στις νεότερες επεμβάσεις, στα κουφώματα και στην κάτω ζώνη των παραθύρων, ενώ στο εσωτερικό του τρούλλου η εισροή της υγρασίας επηρέασε την κατάσταση διατήρησης του ζωγραφικού διακόσμου¹¹. Στον μιναρέ, τμήμα του εξώστη είχε καταστραφεί, εμφανίζονταν αποκολλήσεις στο εξωτερικό επίχρισμα και η κωνική επικάλυψη παρουσίαζε φθορές. Στον προθάλαμο, παρουσιάζονταν έντονα προβλήματα υγρασίας, λόγω αποσάθρωσης της στέγης.

Σύμφωνα με την πρόταση της μελέτης πραγματοποιήθηκαν επεμβάσεις ήπιας μορφής με σκοπό τη διατήρηση και ανάδειξη των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του μνημείου και παράλληλα την εξυπηρέτηση των σύγχρονων αναγκών που προκύπτουν από την αλλαγή χρήσης.

Οι εργασίες περιελάμβαναν καθαίρεση των νεότερων αρμολογημάτων και υπολειμμάτων τοιμεντεπιχρίσματος και προσεχτικό καθαρισμό των όψεων. Από την ανάλυση δείγματος αρχικού κονιάματος¹² που πραγματοποίησε το εργαστήριο Δομικών Υλικών του Α.Π.Θ. προέκυψε η σύνθεση νέου, συμβατού με το παλαιό, ασβεστοκονιάματος και αφού επιλέχθηκε η απόχρωση εφαρμόστηκαν στις όψεις τα νέα αρμολογήματα.

Εικ. 14. Λεπτομέρεια του τρούλου μετά την αναστήλωση.

Fig. 14. Detail of the dome after the restoration.

Κατά τη διάρκεια καθαίρεσης των αποσπασμένων επιχρισμάτων της δωδεκάγωνης βάσης του κεντρικού τρούλου, αποκαλύφθηκαν οι πυρόλιθοι δόμησης της αρχικής φάσης, οι οποίοι καθαρίστηκαν και αρμολογήθηκαν, ώστε η όψη των τοιχοποιιών του ναού και της βάσης του τρούλου να είναι ενιαία (Εικ. 14).

Σε όλες τις τοιχοποιίες εφαρμόστηκαν ενέματα και πραγματοποιήθηκαν μικρής κλίμακας συμπληρώσεις και ανακτιήσεις, όπως στα κατώκασια των παραθύρων.

Με στόχο την προστασία του εσωτερικού ζωγραφικού διακόσμου, κρίθηκε απαραίτητο να ενισχυθεί η υγρασιμότητα και η θερμομόνωση της στέγης του κυρίως ναού. Καθαιρέθηκαν τα παλιά στοιχεία της επικάλυψης και αφού έγιναν οι διαστρώσεις με τα κατάλληλα υλικά (τοιμεντοκονία, ασφαλτόπανο, εξηλασμένη πολυστερίνη, ελαστομερής υδροπερατή μεμβράνη, ξύλινες τεγίδες) τοποθετήθηκε μολυβδόφυλλο στον τρούλλο και κεραμίδια γαλλικού τύπου στα τρίγωνα του και διαμορφώθηκαν οι υδρορροές για την απομάκρυνση των ομβρίων.

Στον εσωτερικό χώρο του κυρίως τεμένους, καθαιρέθηκαν τα παλαιά επιχρίσματα των τοιχοποιιών έως τη γένεση των τόξων και κατασκευάστηκαν νέα (Εικ. 15). Στην ανατολική και δυτική τοιχοποιία αποκαταστάθηκαν οι εσοχές της αρχικής φάσης που είχαν αποθηκευτικό χαρακτήρα και στη νότια πλευρά συντηρήθηκε η ξύλινη εξέδρα της βάσης του μιχράμπ. Η κακή κατάσταση διατήρησης των κεραμικών πλακιδίων της υπάρχουσας κατάστασης του δαπέδου, επέβαλλε την απομάκρυνσή τους και την επικάλυψη με μαρμάρινες πλάκες. Ωστόσο σε δοκι-

Εικ. 15. Το εσωτερικό του τεμένους μετά τις εργασίες.
Fig. 15. The interior of the mosque after the restoration.

μαστική τομή σε βάθος 40 εκ. περίπου, αποκάλυφθηκε το αρχικό δάπεδο του ναού, αποτελούμενο από πήλινες πλάκες, ορατό σήμερα κάτω από ειδική γυάλινη πλάκα, ως μάρτυρας της αρχικής φάσης. Επίσης, αντικαταστάθηκαν τα μεταλλικά κουφώματα¹³ του μνημείου με νέα από ξυλεία δρυός¹⁴.

Η λίθινη βάση του μιναρέ αρμολογήθηκε,

Εικ. 16. Ο μιναρές μετά τις αναστηλωτικές εργασίες.
Fig. 16. The minaret after the restoration.

Εικ. 17 α. Ο προθάλαμος μετά τις εργασίες. Αποψη από ΒΑ. **β.** Ο προθάλαμος μετά τις εργασίες. Αποψη από ΒΔ.
Fig. 17a. The portico after the restoration. View from N.E. **b.** The portico after the restoration. View from N.W.

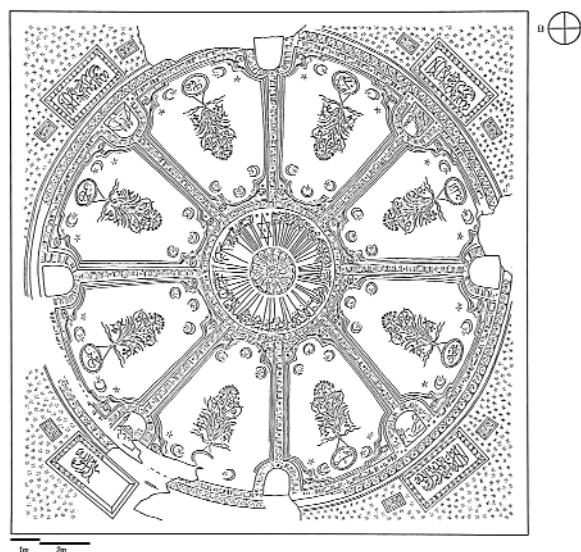

Εικ. 18. Το εσωτερικό του προθαλάμου.

Fig. 18. The interior of the portico.

ανακτήθηκε το κατεστραμμένο τμήμα του εξώστη σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, καθαιρέθηκαν τα αποσθρωμένα επιχρίσματα και κατασκευάστηκαν νέα (Εικ. 16). Αντικαταστάθηκε η διαβρωμένη ξυλεία της στέγης του και η μολυβδόφυλλη επικάλυψή του. Η μεγαλύτερη φωτιστική θυρίδα και η θύρα εξόδου προς τον εξώστη, επενδύθηκαν με ξύλινα κουφώματα, για λόγους προστασίας του εσωτερικού χώρου από πτηνά και όμβρια.

Ο προθάλαμος αποκαταστάθηκε στη μορφή που είχε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, σύμφωνα με

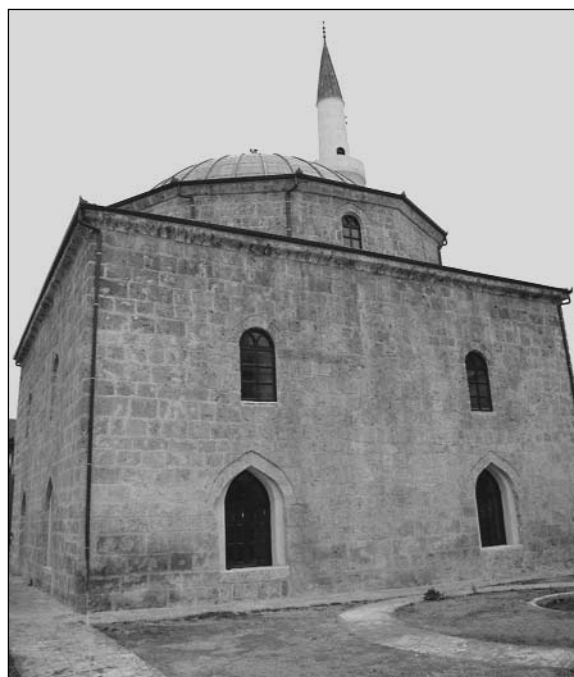
Εικ. 19. Σχέδιο του ζωγραφικού διακόσμου του τρούλου (σχέδιο Αν. Γεωργίου).

Fig. 19. Drawing of the painted decoration of the dome (drawing by An. Georgiou).

μα παλιά φωτογραφία του 1917 (Εικ. 17α, 17β). Καθαιρέθηκαν οι νεότερες λιθοδομές μεταξύ των πεσσών που διαιρούσαν τον χώρο και καταργήθηκε η κεντρική κλιμακωτή πρόσβαση. Οι πεσσοί, στις εσωτερικές παρειές των οποίων εντοπίστηκαν υπολείμματα ζωγραφικού διακόσμου, αρμολογήθηκαν και αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ξύλινα ζωνάρια τους διατηρώντας τον ίδιο τρόπο σύνδεσης. Η στέγη και οι ξυλόπηκτες τοιχοποιίες των τόξων ανακατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκε ξύλινη οροφή και κουφώματα, ενώ ο υπόλοιπος χώρος επιχρίστηκε. Στο δάπεδο του προθαλάμου, κατά τη διάρκεια εργασιών, αποκαλύφθηκαν αρχαία ενεπίγραφα μαρμάρινα μέλη¹⁵, τα οποία διατηρήθηκαν *in situ*¹⁶. Για την ανάδειξή τους και ενώ το υπόλοιπο δάπεδο καλύφθηκε με μαρμαρίνες πλάκες, ο χώρος πάνω από τις αρχαιότητες καλύφθηκε με ειδικούς βατούς υαλοπίνακες ασφαλείας (Εικ. 18).

Στο πλαίσιο της νέας χρήσης του μνημείου έγιναν όλες οι απαραίτητες ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις¹⁷.

Καθώς ο ζωγραφικός διάκοσμος του θόλου αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της σπουδαιότητας και ιδιαιτερότητας του μνημείου, για την ολο-

Εικ. 20. Το τέμενος μετά την ολοκλήρωση των εργασιών. Αποψη από νότια.

Fig. 20. The mosque after the completion of the restoration works. View from the south.

κλήρωση της αποκατάστασης και ανάδειξης του μνημείου εκπονήθηκε από τον κ. Αναστάσιο Γεωργίου, συντηρητή αρχαιοτήτων και έργων τέχνης της 11^{ης} ΕΒΑ, μελέτη συντήρησης¹⁸, η οποία έλαβε τις σχετικές εγκρίσεις από τα αρμόδια όργανα του ΥΠ.Π.Ο. Αναμένονται οι σχετικές χρηματοδοτήσεις, ώστε να ολοκληρωθούν οι εργασίες (Εικ. 19).

Το 1667, ο Τσελεμπί περνώντας από το μενδρεσέ της Βέροιας έγραφε: «ο φτωχός δούλος εγώ, σε ταξίδια 51 χρόνων δεν έχω δει άλλον

τέτοιο τόπο προσευχής και λατρείας...». Σήμερα, 350 χρόνια μετά, θέλουμε να ελπίζουμε ότι οι επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν με σκοπό την ανάδειξη του μνημείου, αν και δεν μπορούν, εκ των πραγμάτων, να φέρουν το τζαμί στην αρχική του μορφή, τουλάχιστον συνέβαλαν καθοριστικά στη διάσωση ενός σημαντικού οικοδομήματος, το οποίο μέσα από τη λειτουργία του ως πόλου έλξης χιλιάδων επισκεπτών μέσα στο πέρασμα των αιώνων, εξασφάλισε τη θέση του στην ιστορία της νεότερης Βέροιας (Εικ. 20).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αναφορές για το μενδρεσέ βλ.: Α. Σ. Πέtkος, *Τα μνημεία της Βέροιας, (4^{ος} - 19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 2001, σ.23; Γ. Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας, της πόλεως και της περιοχής*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1960, σ. 177-178; Το Τέμενος του Μενδρεσέ στη Βέροια, *Τεχνογράφημα*, 15 Ιουνίου 2001, σ. 12-13.

2. Αναλυτική περιγραφή του μενδρεσέ βλ. Β. Δημητριάδης, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 262-263.

3. Ανάλογη τοιχοποιία απαντά και στον Τεκέ του Χασάν Μπαμπά στα Τέμπη (Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Τα κάστρα του Πλαταμώνα και της Ωριάς Τεμπών και ο Τεκές του Χασάν Μπαμπά*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 65 κ.εξ. Ιδιαίτερα βλ. σ. 72 -73, Εικ. 6-7).

4. Το στοιχείο αυτό απαντά σε πρώιμα μνημεία της Οθωμανικής περιόδου, όπως στο Πασά Χαράμ της Θεσσαλονίκης (16^{ος} αιώνας) κ.α.

5. Βλ. σχετικά παραδείγματα στην Αδριανούπολη το Üç Şerefeli Cami, και στην Κωνσταντινούπολη το Yeni Valide Complex και το Sultan Ahmet (βλ. G. Goodwin, *A History of the Ottoman Architecture*, London 1971, σ. 99, και 340, 345 αντίστοιχα).

6. Ε. Σαββοπούλου-Κατσίκη, Τόποι κηρύγματος του Αποστόλου Παύλου. Το «Βήμα» στη Βέροια, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: «Ο Απόστολος Παύλος και η Βέροια», (Βέροια 27-28 Ιουνίου 1995), Βέροια 1995, σ.189-199.

7. Στ. Μαμαλούκος, Το λεγόμενο «Βήμα του Αποστόλου Παύλου», *Ηπειρος - Θεσσαλία - Μακεδονία. Μέσα από το φακό του Αριστοτέλη Ζάχου 1915-1931*, Αθήνα 2007, σ. 270, φωτ. 120.

8. Η Ιερά Μητρόπολις απέκτησε το ακίνητο το 1936 από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος έναντι του ποσού των 150.000 δραχμών.

9. Έγκριση οριστικής μελέτης και εκτέλεσης εργασιών: Απόφαση με αρ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/31648/1393/18-10-2001.

10. Η εποπτεία των εργασιών ανετέθη στις γράφουσες.

11. Όπως περιγράφονται και στη σχετική μελέτη συντήρησης που εκπονήθηκε από το συντηρητή της 11^{ης} ΕΒΑ κ. Αν. Γεωργίου, εντοπίστηκε «προσβολή του συνδετικού μέσου και κατά τόπους απώλεια του ζωγραφικού στρώματος».

12. Από την ανάλυση προέκυψε ότι το αρχικό κονίαμα ήταν υψηλής περιεκτικότητας σε άσβεστο με προσθήκη πηλώδους υλικού στη δομή και περιείχε λεπτόκοκκα αδρανή.

13. Η πόρτα στην ανατολική πλευρά, η οποία προέκυψε από διάνοιξη παραθύρου, δεν αποκαταστάθηκε στην αρχική της μορφή, αλλά παρέμεινε ως βοηθητική πόρτα για λόγους πυρασφάλειας.

14. Στα παράθυρα εντοπίστηκαν δύο οικοδομικές φάσεις. Διατηρήθηκε η τελευταία, κατά την οποία μειώθηκε το πλάτος του αρχικού ανοίγματος.

15. Πρόκειται κυρίως για ρωμαϊκούς βωμούς.

16. Κατά τη διερεύνηση του χώρου εντοπίστηκαν και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα στις τοιχοποιίες και στα δάπεδα του προθαλάμου, τα οποία περιουλλέγησαν και διαφυλάχτηκαν.

17. Αναλυτικότερα, πραγματοποιήθηκε εγκατάσταση θέρμανσης, κλιματισμού, φωτισμού και τοποθετήθηκαν οπτικοακουστικά μέσα.

18. Από τον κ. Αν. Γεωργίου συντάχθηκε: «Τεχνική Έκθεση Προληπτικών εργασιών Συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου του Τεμένους-Μενδρεσέ της Βέροιας», συνοδευόμενη από Αρχαιολογική Μελέτη την οποία συνέταξε η αρχαιολόγος κ. Φλώρα Καραγιάννη.

VASSILIKI KALTAPANIDOU-PYROVETSI
FLORA KARAGIANNI

THE BUILDING OF MEDRESSE IN VEROIA: ARCHAEOLOGICAL RESEARCH AND RESTORATION

ABSTRACT

One of the most important Ottoman monuments of Veria is the mosque in the Horologiou Square, known as Medresse. The building was part of a wider complex, which functioned as seminary (medresse) during the whole Ottoman period and was surrounded by several other spaces.

Evliya Çelebi, the famous Ottoman traveler of the 17th c. who passed through Veria in 1668, lauded the uniqueness of the landscape. He described it as an area full of cypresses and other tall trees, characterizing it as an exemplary location for prayer, where the men of the city where concentrated in order to discuss on the science of the holy law.

Today the mosque represents the only testimony for the existence of the medresse complex. What is preserved today from the original complex is the mosque, which preserves some very important elements of the history of medresse. It is a typical Ottoman mosque comprised of a prayer hall with a minaret situated at the N.E. corner and a later porch on the north.

More specifically, the prayer hall is a square room, measuring 12,50 × 12,50 m. in plan. In its walls lies the dome of the mosque (diameter 12 m.), carried on a dodecagonal base. Small single-light windows are opened in the four main sides of the drum. In the four walls of the mosque there are two rows of double windows, single-light arched in the upper zone and bigger ogee arched windows in the lower part. One of the two windows of the lower zone in the

eastern and western side of the building were later opened and used as doors.

In the northern part of the mosque a porch of the same width is shaped, measuring 15,50 × 5,00 m. and providing the main access to the interior. The architectural elements testify that the porch was initially a semi-open air space, which was later closed by a glass partition, as testified by a photo of the beginning of the 20th c. In unknown era during the past century, the glass panels were removed and the spaces between the pillars were built. As a result, two closed rooms on both sides of the door were built up.

From the liturgical equipment of the monument today are preserved the traces of the minbar (the opening in the northern wall and a staircase leading to that), the mihrab in the south wall and the minaret (30 m. height) attached to the N.E. corner of the mosque.

The elements of the construction, as verified by the recent works carried out in the mosque, testify that the mosque in its today situation belongs in one phase. Based on the characteristics of masonry, the morphology of the windows' arches, where bricks and limestones are alternated, as well as on the shape of the minbar, which belongs to the early category with staircase in the interior of the wall, the construction of the mosque can be attributed to the 16th c. and can be identified with the place of worship that Evliya Çelebi saw and visited by the end of the 17th c.

In the 1st half of the 19th cent., the monument was renovated, and the interior was dec-

orated with mural paintings. In the dome, eight vertical bands separate the surface into parts bearing the common plant décor. At the point where they adjoin the corona of the dome, the bands alternately end in windows and in semi-circular tables of identical arrangement, with depictions of main landscapes and monuments of Veria, that are related to the complex of medresse, such as the mosque itself, the area of the mosque and an open air mosque, which today can be identified as the “Bema of St. Paul”, standing in a small distance from medresse.

Nowadays the mosque belongs to the property of the Holy Metropolis of Naoussa, Veroia and Campania, who prepared a study on its elevation under a new function as “Auditorium”. Having acquired the necessary approvals from the Ministry of Culture, the project was realized by the private contractor “Pythagoras”, under the supervision of the 11th Ephorate of Byzantine Antiquities and was completed by the end of 2007.

In accordance with the project study, low-impact interventions to the monument have been carried out to preserve and present its characteristic features and at the same time to serve contemporary needs resulting from the change in use.

These operations included the removal of modern jointing compounds and the remains of the cement wash, and the careful cleaning of all the façades. All the masonry was grouted, and small-scale repairs have been made where necessary.

To protect the painted decoration of the interior, additional moisture and thermal insulation was applied to the roof of the main body

of the mosque. The old plaster was removed from the dome, which was then retreated with suitable materials and sheathed in lead. Gutters were installed to carry off rainwater.

In the centre of the prayer hall of the mosque the old plaster was removed up to the height of the impostes and a new one was applied. The wooden platform at the base of the mihrab was restored, the floor recovered with new marble paving and the metal door and window frames were replaced with oak.

The stone base of the minaret was pointed, the damaged part of the gallery was rebuilt, and the lead sheathing and rotten beams in the roof was replaced.

The porch was restored to its form of a century ago, as established by a photograph from 1917. The modern stonework between the dividing pillars was removed, and the central access steps condemned. The pillars were grouted and their (rotten) horizontal timbers were replaced, preserving this form of reinforcement. The roof and the timber-framed masonry of the arches were rebuilt and a wooden ceiling and wooden door and window frames were added, while the rest of the interior was plastered. A number of inscribed marbles which came to light under the floor of the porch were left *in situ* and covered with special panels of safety glass, in order to stay visible from the visitors of the building.

Finally, a conservation study for the protection and elevation of the painted decoration of the dome has been prepared and approved by the authorities at the Ministry of Culture; this work can be carried out as soon as the funding has been secured.

